

ОЛІМПІЙСЬКІ РЕФЕРЕНДУМИ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

OLYMPIC REFERENDUMS IN EUROPEAN COUNTRIES AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Кулик С.М.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Політичний інститут Олімпійських референдумів щодо подання заявки на проведення Олімпійських та Паралімпійських ігор (ОіПІ) є міжнародною практикою демократичних країн світу у прийнятті остаточних рішень щодо реалізації олімпійських проектів владою міст та регіонів. Здебільшого їх ініціюють об'єднання громадян, екологічні та інші неурядові організації, зацікавлені представники влади, а Міжнародний олімпійський комітет (МОК) змушений звертати увагу на результати голосування. Автор проаналізував особливості ініціювання, громадської думки та агітаційної компанії прихильників проведення олімпійських референдумів у європейських країнах у перші десятиліття XXI ст. Доведено, що розгортається потужне медійне та ідеологічне протистояння між представниками громадянського сектору, різними групами тиску та державними, місцевими органами влади, осередками політичних партій щодо доцільності проведення ОіПІ. Виявлено, що серед аргументів переважають економічні, природно-ресурсні, іміджеві, а в останні десятиліття – геополітичні. Ці референдуми сприяють розширенню нормативно-правової бази країн світу, формуванню політичної культури громадян. Про це свідчить їхня участь в акціях протесту, висока явка у дні голосування, співпраця між громадськими рухами і комітетами, що виступають проти проведення Олімпійських ігор, у інших містах і країнах світу. Наголошено, що владні кола, бізнес-еліти, Національні Олімпійські комітети (НОК) країн світу, МОК обов'язково враховують негативні суспільні настрої напередодні референдумів та їх результати. Тому автор стверджує, що олімпійські референдуми є важливим фактором формування громадянського суспільства, дотримання прав і свобод громадян, утвердження європейських демократичних цінностей. Автор виокремив позитивні (увага влади до соціально-економічних проблем міст і регіонів) та негативні (значна політизація політичними партіями, використання їх як «політичного замовлення») аспекти проведення олімпійських референдумів для розвитку громадянського суспільства в окремих країнах і загалом.

Ключові слова: референдум, плебісцит, громадянське суспільство, групи тиску, Олімпійські й Паралімпійські ігри, заявка.

The Political Institution of Olympic Referendums that is responsible for submissions of applications of the Olympic and Paralympic Games (OiPI) is an international practice of the democratic countries. This Institution often transfers the final decisions regarding the lieu of Olympic projects to the authorities of cities and regions. They are mostly initiated by public associations such as, environmental and other non-governmental organizations and committed government representatives, that the International Olympic Committee (IOC) has to acknowledge. The author analyzes the nature of initiation, public opinion and campaigning of supporters of Olympic referendums in European countries in the first decades of the 21st century. It has been proven that powerful media and ideological confrontations are unfolding between representatives of the civil sector, various collective groups, local and federal authorities and political party branches regarding the expediency of conducting OiPI. It was found that the predominant arguments were most often related to economy, natural-resource, and «image», while in the recent decades the geopolitical arguments also gained significant dominance. These referendums contribute to the expansion of the worldwide regulatory and legal framework, as well as the formation of the political culture of citizens. This can be seen through amplification in protest participation, high voting turnout, cooperation between public movements and committees opposing the Olympic Games in other cities and countries of the world. It was emphasized that the governing circles, business elites and specifically the National Olympic Committees (NOCs) take into account the negative public sentiments before the referendums. Therefore, the author states that the Olympic referendums are an important factor in the formation of civil society, the observance of the rights and freedoms of citizens, and the affirmation of European democratic values. The author underlines the positive (attention of the authorities to socio-economic problems in their community) and negative (significant politicization by political parties, their use as a «political order») aspects of holding Olympic referendums for the development of the society in individual countries and in general.

Key words: referendum, plebiscite, civil society, pressure groups, Olympic and Paralympic Games, application.

Постановка проблеми. У сучасних умовах ОіПІ ігри все частіше втрачають підтримку місцевого населення. Лише від початку XXI ст. загальна кількість уже проведених референдумів становить понад двадцять, не враховуючи тих, що ініційовані або призначені, але внаслідок тиску громадськості і/або відмови влади міста, країни,

підтримати олімпійські амбіції були достроково скасовані. Результат їх більшості – проти. Проведення референдуму серед мешканців потенційної олімпійської столиці не є обов'язковою вимогою МОК, але схвалює їх проведення, а позитивний результат враховують у конкурсі міст-кандидатів. Подання заявки активно підтримують національні

уряд і парламент, бізнес-кола та представники туристичної сфери, які очікували на вплив інвесторів і притоку туристів. Вперше олімпійський референдум було проведено у м. Сьон кантону Вале (Швейцарія) у 1963 р. Місто Денвер (США), яке отримало право прийняти зимові Ігри 1976 р., змушене було відмовитися від їхнього проведення – це перший випадок в історії олімпійського руху у Пн. Америці [1]. Місцева влада чинила опір значній вартості цього заходу і тому, що організатори, переслідуючи свої комерційні інтереси, нехтують природоохоронними міркуваннями. Ініціативна група «Громадяни за майбутнє Колорадо» домоглася проведення референдумів у місті та в усьому штаті у листопаді 1972 р. На голосування було винесено питання про те, чи ЗОІ повинні фінансувати з бюджету штату. Явка на референдум становила 93,8% і 60% громадян проголосували проти проведення Олімпійських ігор, тобто організатори не отримали ні центу ні з бюджету штату, ні з федерального бюджету. В результаті зимові Ігри були терміново перенесені до Інсбрука. Тому політичний інститут олімпійських референдумів щодо подання заявки міста на проведення ОІП є потужним фактором формування громадянського суспільства у цих державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейські та американські науковці вивчають олімпійські референдуми від часу проведення першого з них у м. Сьон та у м. Денвер і штаті Колорадо [2]. Цінну інформацію про діяльність об'єднань громадян, що підтримували проведення таких референдумів, їх аргументи під час агітаційних кампаній, знаходимо на їхніх сайтах, сторінках соціальних мереж, у публікаціях ЗМІ, документах органів влади різних рівнів. Серед вітчизняних науковців у галузі політичних наук проблематика функціонування інституту олімпійських референдумів поки що не отримала належного вивчення. Автор статті вивчав особливості проведення олімпійського референдуму у Калгарі (Канада) у 2018 р. [3], причини відмови Кракова від проведення Олімпійських ігор 2022 р. [4], їх вплив на розвиток громадянського суспільства загалом [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У своєму науковому дослідженні автор зосереджує увагу на тому, що громадські рухи і кампанії проти проведення ОІП у містах, регіонах країни призводять до консолідації представників громадянського суспільства, його структур, формування високої політичної культури громадян.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета роботи – дослідити як організація і проведення референдумів про доцільність проведення новітніх Літніх чи Зимових Олімпійських і Паралімпійських ігор (ЛЮіП/ЗОіП) у містах, агі-

таційна компанія сторін та результати цих референдумів/плебісцитів вплинули на розбудову громадянського суспільства, його демократизацію загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Автор проаналізував інформацію про особливості ініціювання, проведення, агітації на олімпійських референдумах у країнах Європи з початку ХХІ ст. та вплив їхніх результатів на рішення влади цих міст, регіонів країни.

Автор стверджує, що проведення олімпійських референдумів – це вагомий фактор розвитку громадянського суспільства. Під громадянським суспільством ми розуміємо суспільство, «в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів» [6]. Факторами його формування є такі особливості проведення олімпійських референдумів.

1) **Приклад успішної самоорганізація громадян.** Антиолімпійські громадські рухи, кампанії, комітети, організації виникають одночасно із оголошенням владою міста, регіону намірів подати заявку на проведення Олімпійських Ігор (ОІ). Вони об'єднують їх мешканців, які не пов'язані із жодним видом спорту або політичною організацією, місцевих фермерів, які відмовляються надати свої земельні ділянки під організацію Ігор. Ці кампанії мають зрозумілі назви: «Ні – Олімпіаді!», «Краків проти Ігор», «Протестний комітет Граубюндена», гасла кампанії: «Краків – так, Олімпіада – ні!», логотип, сайти, групи у соціальних мережах. У деяких містах-курортах ФРН, Австрії, Швеції, у яких традиційно проводять змагання із зимових видів спорту, і які вже не вперше претендують на проведення «білих» Ігор, сильні протестні рухи діють ще із попередніх олімпійських циклів. Так, на олімпійському референдумі мешканці Мюнхену у 2011 і 2013 рр. проголосували «проти», а у 2015 р. «другий Мюнхен» влаштували мешканці Гамбургу. Тобто, за короткий період часу громадяни ФРН три рази не підтримали проведення Ігор. Таким чином, провалилася вже сьома заявка цієї країни.

2) **Противники проведення Ігор формують розгалужена інформаційно-комунікаційну мережу.** Їх активно підтримують журналісти. Про це свідчать заголовки публікацій: «Краків 2022: для чого нам Олімпіада?», «Ось п'ять причин, чому ми не повинні претендувати на Олімпійські Ігри в Кракові. Скажемо, цій ідеї стоп!», «Краків не хоче ігрищ». Активісти пригадали, що у 1998 р. плани запросити до себе зимову Олімпіаду 2006 р. виникли у влади Закопане, але без попередніх консультацій з дирекцією Татшанського національного парку, на території якого

Референдуми у містах країн Європи про проведення ОіП

Місто (країна), дата проведення	Заявка на ОІ, рік	Результати голосування, явка виборців, %
Мюнхен (ФРН), 08 травня 2011 р.	ЗОіП 2018 р. МОК вибрав Пхьончхан (Пд. Корея)	Мюнхен: «так» – 55%; «проти» – 45%; явка – майже 60% Гарміш-Партенкірхен: «так» – 58,07%; «проти» – 49,41%
Давос і Санкт-Моріц (кантон Граубюнден, Швейцарія), 03 березня 2013 р.	ЗОіП 2022 р.	«Проти» – 52,66%; «так» – 47,34%; явка – 59,14 %.
Відень (Австрія), 07-09 березня 2013 р.	ЛОіП 2028 р.	«Проти» – 72%; явка – 38,7%
Осло (Норвегія), 08 вересня 2013 р.	ЗОіП 2022 р.	«Так» – 55,1%; «проти» – 44,9%
Мюнхен та прилеглі райони (ФРН), 10 листопада 2013 р.	ЗОіП 2022 р. Місто відмовилось подати заявку	Мюнхен: «проти» – 52,1%; «так» – 47,9%; Гарміш-Партенкірхен: «проти» – 51,56%; «так» – 48,44%; райони Берхтесгаден: «проти» – 54,1%; «так» – 45,9%. Траунштайн: «проти» – 59,67%; «так» – 40,33%
Краків (Польща), 25 травня 2014 р.	ЗОіП 2022 р.	«Проти» – 69,72%; «так» – 30,28%; явка – 35,96%
Гамбург (ФРН), 29 листопада 2015 р.	ЛОіП 2024 р.	«Проти» – 51,6%; «так» – 48,4%; явка – 50%
Граубюнден (Швейцарія), 12 лютого 2017 р.	ЗОіП 2026 р.	«Проти» – 60%; Явка – 62,6%
Інсбрук (федеральна земля Тіроль, Австрія), 15 жовтня 2017 р.	ЗОіП-2026 р.	Тіроль: «проти» – 53,35%; «так» – 46,75%. Інсбрук: «проти» – 67,41%; явка – 58,43%
Сьон (кантон Вале, Швейцарія), 10 червня 2018 р.	ЗОіП 2026 р.	Сьон: «Проти» – 60,9%; кантон Вале: «проти» – 53,98%; явка – 62,6%

планували прокласти основні траси для змагань. Тоді польська інтелігенція захистила польські Татри [4]. Перед референдумом глава оргкомітету «Краків-2022» Я. Марчулайтис-Вальчак, депутат від партії «Громадянська платформа», подала у відставку у зв'язку із звинуваченнями її в тому, що відзиви ЗМІ про заявку Кракова із конференції «СпортАккорда» (Туреччина) були проплачені [7].

Навіть якщо на референдумі мешканці підтримали проведення ОІ, то представники громадянського суспільства продовжували й далі активно відстоювати свої позиції. Так трапилось в Осло (2013 р.). Перевага у 10% прихильників проведення ОІ змінилась, і вже за результатами опитування у 2014 р. 55% мешканців були проти їх проведення. Вони вважали, що неприпустимо вкладати значні суми національного бюджету в проведення Олімпіади. Однією з причин відмови від фінансування Ігор була публікація у впливовому норвезькому таблоїді «VG». У ній йшлося про вимоги МОК до організаторів Олімпіади. Серед них такі: 1) члени МОК повинні зустрітися з королем на

церемонії відкриття. Після цього для них організують коктейль-прийм, на якому напої оплачує королівський двір або НОК Норвегії; 2) МОК контролює всі рекламні об'єкти у Осло протягом Ігор. Рекламувати дозволено лише спонсорів МОК. Вуличні продавці будуть вилучені; 3) кожен член МОК повинен отримати новий мобільний телефон «Samsung» із норвезьким абонементом; 4) на церемонії відкриття для членів МОК має бути доступний повний бар. У дні змагань – вино та пиво в ложі; 5) бари у готелях, де мешкають члени МОК, повинні працювати цілодобово; 6) керівники МОК повинні одержати власну смугу руху на дорогах [8]. Так, на думку голови Краківської міської ради Б. Космайдера, негативне рішення Кракова щодо ОІ було результатом помилок влади у спілкуванні з жителями [9].

3) Прихильники проведення референдумів використовують чіткі і зрозумілі для мешканців міст аргументи. Найпопулярніші з них: «Краще житло», «Зайві витрати на олімпійські об'єкти збільшать і без того високу державну

заборгованість!», «Дуже дорога ціна за вечірку тривалістю у кілька тижнів»; «До нас на кілька тижнів приїде багато туристів, а залишаться борги і купи сміття»; «Олімпіада зле вплине на довкілля, буде зрізано тисячі дерев!», «Нові об'єкти вимагатимуть додаткової енергії та водопостачання!», «У нас не бракує туристів, а зайвий туристичний бум підвищить ціни в регіоні!», «Ні – Олімпійському марнотратству», «Три тижні святкування – 30 років боргу». Традиційним вже стало пояснення аббревіатури ІОС (Олімпійські Ігри) як *Intransparent Olympic Catastrophe* (англ.) – Непрозора Олімпійська катастрофа (в перекладі). Вони першочергово закликають представників влади детально проаналізувати укладені угоди мерії міст із МОК та переглянути їх; контролюють діяльність Оргкомітету Олімпіади. Автор на прикладі конкретних міст узагальнив аргументи противників проведення наймасштабнішої спортивної події планети:

1) **Відсутність мотивації міст до проведення Ігор.** А саме: невдалі попередні спроби цих міст, держав отримати право прийняти ОІ, або це місто вже відмовилось від подання заявки на проведення ОІ раніше; достатньо одного разу проведення ОІ у цьому місті; негативне ставлення мешканців міст до попередніх ОІ; відсутність належних умов для підготовки своїх спортсменів, недостатня популярність певних видів спорту.

2) **Імідж міста.** ОІ не розглядають як важливий фактор зміни і модернізації міської інфраструктури. Ігри спричиняють нескінченне будівництво, обмеження руху на дорогах, автокорки, ріст цін на продукти, житло, нерухомість. Загроза фінансового колапсу міста призводить до необґрунтованих тарифів на комунальні послуги. Міста непристосовані до значного потоку туристів (Краків). «Немає доказів збільшення потоку туристів. У Лондоні та Пекіні, де проводили Олімпіади 2012 і 2008 рр., спостерігали зниження кількості туристів, які боялися підвищення цін на харчування і житло під час Ігор», тому «найкращий спосіб отримати позитивний досвід від проведення ОІ – це не проводити їх», – стверджував американський економіст Е. Цимбаліст [10]. Олімпійські ігри – подія високого ризику, ймовірна загроза терактів. Жителі міст відчувають незручності від посиленних заходів безпеки, які запроваджують на період проведення Ігор. Питання безпеки були головними у Гамбургу: нагадування про теракт проти ізраїльських спортсменів на ОІ-1972 у Мюнхені; терористичні атаки в Парижі напередодні проведення референдуму; міграційна криза (лише протягом вересня 2015 р. Гамбург прийняв 10 тис. біженців); відміна футбольного матчу у Ганновері у зв'язку із загрозою теракту [11]. Німецький політик Х. Мюллер (партія «Альтернатива для Німеччини») вважав, що голосування

проводили в атмосфері страху. Жителі міста звертали увагу на відсутність прозорості дій влади щодо деталей олімпійської заявки. Адже ці гроші можна використати для запуску і реалізації інших проектів, які змогли б краще вирішити завдання покращення іміджу міста.

3) **Спортивна складова.** Міста із великою кількістю населення, зазвичай, приймають ЛОІ, а ЗОІ вимагають гірських умов. Непрозорість, корупція у діяльності і рішеннях МОК. Рішення провести Чемпіонати світу з футболу в Росії та Катарі, гігантизм при підготовці ЗОІ у Сочі, постійні корупційні та допінгові скандали, злочинні схеми у галузі спортивних лотерей – все це катастрофічно позначилося на репутації міжнародного професійного спорту. «Саме ці фактори спонукали громадян кантону Граубюнден відмовитись від Ігор 2022 р.», – переконаний голова Швейцарського Олімпійського Комітету «Swiss Olympic» (2013 р.) Й. Шільд [12]. Крім того, МОК змушує міста підписувати угоди, за умовами яких вони повинні гарантувати відшкодування усіх збитків, натомість МОК повністю звільнений від податків. Таким чином, проведення ОІ приносить прибутку МОК більше, аніж він допомагає місту.

4) **Проблеми екології.** Для будівництва необхідної інфраструктури, особливо ЗОІ, треба вирубати значні площі лісових насаджень, що призводить до забруднення води, зміни клімату. Низькі гори не гарантують достатньої кількості снігу, тому на природу буде здійснено значний інвестиційний тиск, а концепція «зеленої» і «камерної» Олімпіади дуже декларативна (Краків). «Екологічна свідомість і любов до рідної землі наших громадян перемогли комерцію і гігантизм» (Мюнхен, 2013 р.).

5) **Економічні витрати.** Олімпійські Ігри – це «комерціада», «фінансове казино». Дослідження довели, що із 1960 до 2012 рр. бюджет, запланований на Зимові Ігри, на практиці в середньому перевищує на 179% [13]. За окремими винятками усі ОІ сучасності у підсумку є збитковими;

– попередня заявка в МОК із висування міст як місця проведення ОІ коштує бюджету міст десятки мільйонів доларів США. Влада Кракова витратила 80 тис. зл. на логотип кампанії, 1,5 млн. зл. – на виробництво і запуск рекламних роликів. Поляки вважали, що аморально проводити Ігри у місті, що має проблеми у соціальній сфері, будівництві метро. «Стадіони та ігри нагадують велику піч для паління банкнот і місцеві чиновники звикають до неї» [14];

– міста-господарі повинні побудувати більшість олімпійських арен, а існуючі – модернізувати за свої кошти. Це призводить до концентрації інфраструктури лише в певному регіоні. Для частково покриття витрат міст на підготовку до Ігор будуть збільшені місцеві податки;

– проблема «білих слонів»: трампліни, бобслейні траси майже не використовують місцеві жителі чи туристи. Ці спортивні споруди призначені для змагань міжнародного рівня, тому утримання збиткових об'єктів – це додаткові витрати з бюджету;

– відсутність повноцінної спортивної інфраструктури, вільних площ під забудову (Відень). Необхідну суму коштів важко знайти, навіть із залученням спонсорів. Участь у конкурсі Відню обійшлася би від 80 до 100 млн євро, а на підготовку до ОІ треба було б витратити 12 млрд євро [15]. Основна тема антикампанії у Гамбургу – фінансування масштабних будівельних робіт. Загальні затрати на Ігри оцінювали у 11,2 млрд євро, Гамбург мав виділити 1,2 млрд. євро, решту витрат повинен був взяти на себе федеральний бюджет. Доходи прогнозували у 3,8 млрд євро [16].

б) **Геополітичний аспект.** МОК все частіше віддає право на проведення Ігор недемократичним країнам. Зважаючи на збройну агресію РФ проти України, напружені відносини з Росією, Польща не хотіла бути наступницею «московських» імперських ЗОІ у Сочі 2014 р. і організувати «фанаберію» у традиціях Східної Європи чи середньовічної Азії. Тому досить промовисте гасло: «Не переносьте Сочі до Кракова! або крик платника податків» сприймали буквально [14]. Німецькі політики і спортивні функціонери звинувачували у провалі референдуму про проведення в Мюнхені (2013 р.) ОІ 2022 р. РФ та КНР (зважаючи на масштабні втручання в екологію, фінансові надвитрати, порушення прав людини), тому «МОК повинен нести відповідальність за російську або китайську політику» [17]. Німецьке телебачення з іронією відстежувало естафету Олімпійського вогню у РФ 2014 р., наголошуючи при цьому, що в майбутньому ФРН чекають найдорожчі в історії Ігри.

Отже, найбільше уваги громадяни приділяють питанням захисту довкілля, збільшення прозорості всіх організаційних, фінансових процесів, пов'язаних з Олімпіадою, дотримання прав населення, підтримка сталого розвитку регіону.

4) **Ці об'єднання громадян діють на їхні власні кошти, тому мають невеликий бюджет,** наприклад, лише 35 тис. євро у Мюнхені (2013 р.). По всьому місту прихильники проведення ЗОІ 2022 р. розвісили 12500 плакатів із написом: «О, ТАК!». Противники цієї ініціативи вивісили лише 750 плакатів. Заявку Мюнхену (2011 р.) фінансово підтримав концерн «BMW Group». На етапі боротьби заявок автогігант вклав у проєкт Олімпіади (5 млн. євро). Адміністрація столиці Норвегії (2013 р.) випустила рекламний ролик, який був частиною кампанії, що ставила за мету подолати скептичне ставлення містян до проведення ОІ. За ролик тривалістю 145 секунд замовник заплатив 360 тис. крон (45 тис. євро). Критики назвали його

«геббельським». Професор права Е. Сміт вважав, що муніципалітет Осло займався пропагандою на користь проведення ОІ в місті, що порушує демократичні принципи. На його думку, мерія не повинна займатися такими речами перед референдумом. Професор бізнес-коледжу і фахівець з реклами Т. Бліндхейм, стверджував, що ролик – справжня агітація на користь заявки Осло, який не є нейтральною інформацією, бо «ця реклама перевершує рекламу «Coca-Cola» у її найкращі дні». Зауважимо, що на час проведення референдуму на подання заявки компанії «Осло 2022» вже було витрачено 90 млн крон (11 тис. євро).

5) **Широка підтримка різними прошарками населенням ідеї проведення референдумів.** Ці громадські ініціативи активно підтримують зацікавлені представники влади. Так, противники проведення ЗОІ 2018 р. в Мюнхені почали 22 лютого 2011 р. збір підписів за організацію референдуму. На думку чиновників із Гарміш-Пантеркірхена необхідно було перевірити легальність усіх підписаних заявочним комітетом контрактів. За допомогою референдуму вони хотіли переконати населення, що твердження представників влади про підтримку усією країною заявки Мюнхена – це казка. Вони швидко зібрали необхідні 1700 підписів для проведення референдуму, який влада повинна була організувати протягом найближчих трьох місяців. По друге, її підтримують місцеві екологи, громадські активісти, неурядові громадські організації різного спрямування, а також політичні партії. Рух «NOlympria» (Мюнхен, 2013 р.) підтримала Партія Зелених, організації лівого спрямування і Німецька альпійська спілка; у Кракові – опозиційна партія «Громадянська платформа». «Християнсько-соціальний союз» (ФРН) почав збір підписів за більш ранній термін проведення референдуму у Мюнхені 2013 р. Вони вважали, якщо вотум громадян виявиться негативним, тоді НОК вже може не подавати заявку. Місцеві фермери, землевласники також були проти проведення ЗОІ-2022 у Гарміш-Партеркірхені – відомому гірськолижному курорті Німеччини. Вони аргументували це тим, що у місті немає вільної землі, а свою вони не хочуть здавати в оренду. Хоча, за словами бургомістра, йшлося про пошук ділянки площею у футбольний стадіон. Проти висловились і місцеві представники Партії Зелених. Вони переконували, що «третина туристів приїждить до нас взимку на чотири місяці, але лише 10% із них катаються на лижах, решта – гуляють в горах, їм треба чисте повітря». Це призвело до суперечок у лавах християнських демократів. З однієї сторони, керівництво розуміло, що «Олімпіада – це престиж, але, з іншої, більшість виборців ХСС – це селяни. Тому правильним рішенням вони вважали якнайраніше провести референдум, а не обмежуватись голосуванням у місцевій раді. Бо з тридцяти депутатів,

які у 2007 р. одноголосно проголосували за проведення ігор, дві третини на наступних виборах не були переобрані» [18]. Таким чином, ставлення депутатів до проведення олімпійських референдумів, його результати суттєво впливають на партійне представництво у місцевих органах влади у результаті виборів.

8) **Олімпійські референдуми сприяють формуванню політичної культури його учасників.** Спочатку громадяни збирають підписи місцевих жителів під петицією проти проведення ОІ, на підставі чого влада ухвалює рішення провести референдум. Учасники цих кампаній організують різні мітинги, марші, пікети. Під тиском громадськості влада міст змушена погодитись на проведення референдуму або, зважаючи на низьку громадянську підтримку, відмовляється від подальшого просування олімпійської заявки. Так, 10 серпня 2016 р. муніципальна рада Риму відхилила ініціативу про проведення міського референдуму [5] про проведення ЛОІ 2024 р. Така ж ситуація склалась в угорській столиці: за підсумками опитувань, ідею проведення ЛОІ 2024 р. у Будапешті підтримувала лише третина угорців. Майже 50% респондентів виступила проти, таку саму позицію озвучили 56% жителів столиці. Відомі випадки, коли думка громадськості виявилась вирішальною щодо не проведення референдуму. У вересні 2007 р. мер столиці Чехії і голова НОК підписали заявку міста до МОК та оприлюднили офіційну емблему ЛОІ 2016 р. У жовтні за референдум щодо проведення Ігор висловилися 62% чехів. Майже стільки ж жителів поділяли побоювання 1300 старост малих міст і сіл Чехії, що фінансування ОІ здійснюватимуть з бюджету цих районів. «Так» проведенню Ігор в Празі відповіли 54% опитаних жителів столиці, решта вважали їх фінансово невігідними для Чехії [19]. Витрати Праги на підготовку до ЛОІ обійшлися б платникам податків у 490 млрд крон. Тому у своєму листі меру Праги старости висловили протест і запропонували провести громадський референдум щодо Олімпіади [20].

Прихильники і противники можливих ЗОІ у Кракові вважали, що референдум має відбутися обов'язково. Тому представники декількох громадських об'єднань та організацій почали збирати підписи резидентів за пропозицією референдуму. Ідею референдуму підтримав представник ініціативи «Краків вартий Олімпійських ігор» С. П'єкарек. Він заявив: «якщо така велика подія, як ЗОІ відбудеться в Кракові, то вона повинна відбутися за підтримки громадськості. Якщо громадяни визнають, що вони хочуть провести референдум з цього питання, ми повинні забезпечити їх» [21]. Ініціатором місцевого референдуму щодо організації ОІ був президент міста Я. Майчоровський, який ще в грудні негативно від-

гукувався про своїх опонентів. Рішення провести референдум було прийнято 01 квітня 2014 р., хоча 13 березня Краків подав заявку в МОК на проведення ЗОІ 2022 р. Олімпійський референдум став першим подібним голосуванням в історії Кракова із 1989 р., тому його навіть назвали «святом демократії» [22]. Додам, що на олімпійських референдумах громадяни голосують переважно у найпростіший спосіб – за допомогою пошти, хоча можна і на виборчій дільниці. Олімпійські референдуми проходять без серйозних порушень, інцидентів.

9) **Незначна суспільна підтримка ідеї проведення ОІ і результати подібних референдумів у інших містах країн світу.** Як показують дані соціологічних опитувань, рівень підтримки населенням міст ідеї проведення ОІ стабільно зменшується із наближенням Ігор. Впливає ще й те, що на аналогічних референдумах громадяни інших міст, держав проголосувало проти проведення ОІ. Представники «третього сектора» підтримують зв'язок між собою з інших міст, країн, у яких вже відбулись чи заплановано проведення олімпійських референдумів. Прихильники ініціативи «Краків проти Олімпіади» посилались на приклади референдумів у Граубюдені, Мюнхені, Осо, Стокгольмі. На рішення мерії Будапешту, представників НОК і прем'єр міністра В. Орбана (лютий 2017 р.) відкликати заявку міста вплинули підсумки референдуму в німецькому Гамбургу [5].

10) **Особливістю олімпійських референдумів є висока явка жителів міста** на дільниці для голосування (від третини до 60%). Референдум згуртував мешканців Гамбургу у 2015 р., бо до того експерти ніколи не відзначали таку високу участь у голосуваннях із будь-якого питання: 650 тис. із 1,3 млн. тих, хто мав право голосу. З метою більшої явки виборців та зменшення витрат бюджетних коштів референдуми організують одночасно із декількох актуальних питань із життя міста (саме так найчастіше роблять у Швейцарії [23]), або/і паралельно з муніципальними виборами та виборами до Європарламенту (саме так відбулось у Кракові [9]), парламентськими виборами в Австрії (Інсбрук). За словами Т. Лещняка, лідера руху «Краків проти Ігор», «для нас важливий не лише результат, але і явка виборців, котра показала, що жителі Кракова хочуть і готові взяти справу у свої руки».

11) **Олімпійські референдуми, плебісцити сприяють розширенню нормативно-правової бази країн.** Олімпійські референдуми проводять на різних етапах: до подання містом, НОК офіційної заявки або після її подання. Це залежить від реакції влади міста на громадську думку. Так, влада Берліну у січні 2015 р. прийняли проєкт закону про референдум, котрий повинен був відбутися 13 вересня. Конституційний закон про проведення референдуму щодо питання органі-

зації ЛОІ-2016 був підготовлений заздалегідь ще до включення Праги до переліку потенційних організаторів ОІ. Референдум у Кракові вважали дійсним, а його рішення обов'язковими до виконання, якщо явка становитиме понад 30%. За умовами референдуму у Мюнхені у 2013 р. було оголошено 10% поріг явки виборців і було достатньо негативного результату одного із чотирьох референдумів, що їх проводили у столиці Баварії – Мюнхені і прилеглих районах: Гарміш-Партенкірхен, Берхтесгаден і Траунштайн. У підсумку, всі чотири референдуми дали результат «проти». Для схвалення ідеї проведення ЗОІ у Санкт-Моріці і Давосі необхідно було схвалення цієї ідеї більшістю населення всього кантону, а не лише жителів цих містечок. Право на участь у референдумі у Відні у 2013 р. отримали австрійські громадяни, які народилися не пізніше 09 березня 1997 р., і поселились у Відні до 28 січня 2013 р. Громадяни інших країн ЄС і австрійські громадяни, які проживали за кордоном (іноземці) не мали права брати участь у ньому [24]. У свій час в Польщі ні закон про місцевий референдум, ні виборчий кодекс не містили положень, які передбачали голосування в той же день на виборах до Європарламенту та місцевого референдуму [25].

Формулювання питань на референдумі також різне. Від загальних: «Чи потрібно муніципалітету Осло подати заявку на проведення у місті ОІ 2022 р.?» (2013 р.), або окремо: 1) «Ви за...» 2) «Ви проти проведення ОІ», – до конкретних: «Чи згодні Ви з тим, що 300 млн. швейцарських франків (320 млн. дол. США) із фінансового резерву кантону будуть витрачені на організацію Олімпійських Ігор» (кантон Граубюнден, м. Давос і Санкт-Моріц, 2013 р.), або «Чи повинна провінція Тіроль зробити впевнену пропозицію щодо стійких, регіонально адаптованих та економічно та екологічно виправданих зимових Олімпійських та Паралімпійських ігор Інсбрук – Тіроль 2026?».

12) **Повага представників влади до результатів референдумів.** Попри шок і розчарування представників місцевої влади, НОК, МОК у результатах референдумів, вони виявляють належну повагу до рішень своїх виборців. Депутати міських рад, як правило, (одноголосно) голосують за відміну заявки міст на проведення ОІ і відкликання її з МОК. Плебісцит у Інсбруку (2017 р.) не мав юридичної сили, але влада Тіролю прислухалась до його підсумків [26]. Після референдуму у Сьоні (2018 р.) голова федерального департаменту фінансів Швейцарії У. Маурер запевнив, що протягом наступних двадцяти років уряд країни не ставитиме питання про проведення «білої» Олімпіади. Результати референдумів суттєво впливають на авторитет місцевої влади. Так, найбільшу поразку ініціатори заявки на чолі з обер-бургомістром Мюнхена К. Уде зазнали у німецькій сто-

лиці біатлону Рупольдінгу, де проти виступили 59,67% виборців (2013 р.). У Мюнхені К. Уде і його прихильники, незважаючи на популярність бургомістра, який вже двадцять років обіймає цей пост, також програли.

Зважаючи на аргументи наведені вище, автор виділив такі позитивні і негативні аспекти проведення олімпійських референдумів для розвитку громадянського суспільства. До позитивних належить:

1) мешканці міст самостійно вирішують його подальший розвиток; 2) привернення уваги до соціально-економічних проблем міст і регіонів; 3) посилення контролю над діями і рішеннями місцевих органів влади. «Олімпійські» питання включають одночасно до переліку інших, що актуальні для мешканців цих міст. Зважаючи на низьку підтримку ідеї проведення ОІ серед громадян міста, його керівники взагалі відмовляються проводити референдум. Таким чином, вдається зекономити бюджетні кошти міських громад; 4) подальший розвиток інституту місцевих референдумів (плебісцитів).

Негативними наслідками олімпійських референдумів автор вважає таке:

1) збільшення критичного ставлення громадян до олімпійського руху, насамперед в особі керівників і діяльності міжнародних спортивних федерацій, НОК, МОК. Як зазначив голова фракції «зелених» у баварському ландтагу, результати референдуму (2013 р.) – це протест «не проти спорту, а проти непомірної наживи МОК»;

2) зменшення шансів цих міст на перемогу в майбутніх олімпійських заявках. Так, Швейцарія не приймала у себе ОІ, починаючи з 1948 р. Усі спроби організувати Олімпіаду завершувалися поразкою: швейцарці у переважній більшості голосували проти.

3) значна політизація олімпійських референдумів. По перше, ці політичні акції істотно впливають на рейтинг діючих політиків, парламентів, членів місцевих осередків політичних партій. Традиційно, проведення олімпійських референдумів активно підтримують партії «зелених», опозиційні партії. По друге, референдуми слугують «соціальним ліфтом» для молодих активістів різного спрямування. Так, рух «Momentum» на чолі з активістом А. Фекете-Дьйор, який у лютому 2017 р. добився рішення про проведення референдуму щодо заяви Будапешта на проведення ЛОІ 2024 р. у березні того ж року було зареєстровано як політичну партію, а її головою обрано А. Фекете-Дьйора [27]. Вже у 2002 р. її члени вперше пройшли до національного парламенту, а у 2019 – потрапили до Європарламенту. По третє, референдуми загострюють політичну боротьбу, протистояння між різними рівнями і гілками влади, міжпартійну конкуренцію. Так, проведення ЛОІ 2024 р. у Римі підтримав прем'єр міністр Італії М. Ренці,

представник Демократичної партії. Натомість, ще під час виборчої кампанії новообрана мер Риму В. Раджі (партія «Рух «П'ять зірок») висловились проти проведення Олімпіади у Вічному місті. На її думку, організація цього спортивного форуму буде вигідна, насамперед, будівельним компаніям, що в підсумку приведе до величезних боргів столичної казни [28]. У вересні 2016 р. міська рада столиці 30 голосами (проти – 12) проголосували на підтримку рішення мера міста відкликати заявку на проведення Ігор. На референдумі у 2013 р. виборці Граубюндену відмовилися від проведення в кантоні ЗОІ 2022 р. Результат голосування був поразкою комітету прихильників Ігор і особисто президента Швейцарії У. Маурера, який останні місяці перед референдумом активно агітував за проведення Ігор. Зауважимо, що до того він обіймав посади голови федерального департаменту оборони, захисту населення і спорту Швейцарії. Канцлер ФРН А. Меркель ще у 2009 р. кампанію з просування Мюнхена як місця проведення ЗОІПІ 2018 р. поставила на рівень «національного завдання». Бундестаг її у цьому підтримав [29]. Але результати референдуму виявились проти-лежними.

У Швеції (Стокгольм, 2014 р.) і Норвегії (Осло, 2018 р.) майже увесь спектр політичних сил цих країн виступили проти проведення ЗОІ 2022 р. Навіть норвезькі спортивні організації виступили проти участі міста у відборі кандидатів. Влада Австрії у 2018 р. отримала петицію проти проведення Ігор із понад 11 тис. підписів жителів м. Грац (федеральна земля Штирія). Рішення провести референдум згодом було скасовано, бо міністерство спорту і регіонального уряду Австрії не підтримало заявку Граца, а влада Штирії відмовилась надавати політичну та фінансову підтримку ОІ [30].

4) Використання проведення олімпійських референдумів як «політичне замовлення». Так, узимку 2017 р. одна із молодіжних організацій Угорщини, не згідна із політикою уряду В. Орбана, створила рух під назвою «НЮлімпіади». За словами лідера руху «Моментум» А. Фекете-Гійора, його учасники протягом короткого часу зібрали 266 тис. підписів із вимогою провести референдум, хоча згідно із законом необхідно лише 138 тисяч [31]. Вони наполягали на тому, щоб уряд та мер Будапешта оголосили про проведення референдуму. Противники Ігор пропонували витратити кошти, передбачені на їхню організацію, на різні соціальні програми. Заявлений бюджет будапештської Олімпіади передбачав 2,4 млрд. дол. США, а аналітики оцінювали вартість її організації у 3,5 млрд євро. Почалися дебати між політиками, чи принесуть Ігри користь Угорщині, чи збитки, як у 2004 р. Афінам та Греції. Після зустрічі мера міста та представників НОК із прем'єром

В. Орбаном заявку відкликали. Влада пояснила такий крок відсутністю політичної та національної єдності щодо необхідності проведення Ігор у своїй країні. Як припускали євроскептики, дії руху «Моментум» були спрямовані на дискредитацію уряду В. Орбана, який проводив незалежну від ЄС політику і підтримав олімпійську ініціативу.

5) Дедалі менше міст світу виявляють інтерес до того, щоб стати господарями ОІ. Ігри 2004 р., які відбулися в Афінах, залучили одинадцять заявок, а на право проведення ЛОІ 2024 р. претендувало лише два міста. Відмова країн Пн. Америки, держав-членів ЄС від проведення Ігор дає можливість за сприяння МОК проводити їх країнам з недемократичними політичними режимами – РФ, КНР. У 2022 р. Пекін увійшов в історію, ставши другим містом, яке організувало і зимові, і літні Олімпійські ігри. Але якщо перед літніми Іграми 2008 р. в Пекіні було гостре суперництво з іншими містами-кандидатами, то Зимові Ігри 2022 р. дісталися йому завдяки добровільній відмові більшості суперників від участі у конкурсі. Не випадково голова Швейцарського олімпійського Комітету «Swiss Olympic» (2013 р.) Й. Шільд висловився, що «ми в Швейцарії не можемо – як це зробив В. Путін в Росії – просто взяти і наказати провести Ігри» [12]. Директор Інституту європейських, російських та євразійських досліджень при університеті Дж. Вашингтона професор Р. Ортунг вважає, що вибір МОК мотивувався тим, що в Росії дуже невеликий шанс демократичних протестів проти проведення Олімпіади, і за всіх цих порушень у Росії не відбувається будь-якого значного соціального протесту проти Олімпіади в Сочі, тому ОІ – це дітище В. Путіна [32]. Натомість, в Росії, у грудні 2009 р. на всеросійський референдум планували винести питання вибору символу ЗОІ 2014 р. Одночасно з виборами президента РФ 02 березня 2009 р. мешканці м. Сочі обрали символом Олімпіади Дельфіна на лижах. Акцію влаштувала адміністрація міста. 270 тис. виборців задалегідь отримали купони із зображенням чотирьох запропонованих символів. Після цього голосування Олімпійський комітет Росії заявив, що цей референдум не був офіційним, а тому не має ніякої сили. Місцевий виборчком теж заявив, що голосування пройшло без санкції комісії. Пізніше з'ясували, що у цій акції була зацікавлена одна із комерційних організацій міста.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Суспільна підтримка підготовки та проведення Олімпійських ігор має вирішальне значення для МОК. Проведення олімпійських референдумів у країнах Європи сприяє розвитку громадянського суспільства, його демократизації загалом. Референдуми щодо проведення в місті ОІ стають все набагато жорсткішим за змістом і формою. Представники «третього

сектора», опозиційні політичні партії виступають проти амбіцій влади міст-заявників, інтересів НОК і МОК. Противники проведення ЗОПІ неодноразово апелювали до того, що багато потенційних приймаючих міст відмовилися від можливості реалізувати олімпійські проекти. Активна громадянська позиція, переконливі аргументи (насамперед, надмірні економічні витрати та непрогнозовані екологічні збитки), послідовне відстоювання противниками проведення Ігор інтересів і потреб міста та його мешканців, їхня висока явка під час голосування забезпечують відповідний результат плебісциту. У сучасних умовах Олімпіада не входить до переліку пріоритетів влади і населення цих міст. Економічні та історичні дані переконливо доводять, що всі міста, що приймали Ігри, отримували у підсумку величезні борги. Громадськість та органи місцевого самоврядування у країнах Європи успішно використовують прове-

дення олімпійських референдумів для впливу на вищі органи влади та МОК. Водночас хід це стало новим викликом для МОК, черговою особистою поразкою його керівництва та політики, яку вони проводять. Якщо в майбутньому Україна державне керівництво України виявить зацікавленість у проведенні Олімпійських і Паралімпійських ігор, вона буде змушена зважати на ініціювання громадськістю проведення олімпійського референдуму чи плебісциту та його можливий резонанс та результати. Олімпійські комітети країн Європи, мерія міст, зважаючи на низький рівень підтримки ідеї проведення Ігор з боку громадськості, впливових політиків, опозиційну налаштованість груп, які оголошують про намір вирішити питання щодо висунення кандидатури цих міст на проведення Олімпіади на референдумі, у багатьох випадках відмовляються від подання олімпійської заявки або скасовують її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Olson L. L. K. Power, Public Policy and the Environment: The Defeat of the 1976 Winter Olympics in Colorado. University of Colorado, PhD thesis, Department of Political Science, L. Olson 1974. 692 p.
2. Brian Chalkley, Stephen Essex. The evolution of infrastructural implications of the Winter Olympics. *Bollettino della Societa Geografica Italiana*. 2002. Series XII. Vol. 7. № 4. P. 831–851.
3. Кулик С. Особливості проведення олімпійського референдуму у Калгарі. *Міжнародні відносини, регіональні студії, суспільні комунікації*. 2019. № 1 (5). С. 42–53.
4. Кулик С. Причини відмови Кракова від проведення Олімпійських ігор 2022 року. *Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 17 травня 2019 р.) / за ред. В. Й. Лажніка та С. В. Федонюка. – Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 39.
5. Кулик С. Проведення олімпійських референдумів у країнах світу як фактор розвитку громадянського суспільства. *Актуальні дослідження суспільних наук*: матеріали ІХ Всеукраїнська наукова конференція (м. Умань, 23 березня 2023 р.) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького [та ін.] ; [голов. ред. А. Л. Бержанірі; редкол.: Я. М. Балановський, М. О. Запорожець]. – Умань : Візаві, 2023. С. 52–56.
6. Громадянське суспільство. Енциклопедія сучасної України. Колодій А. <https://esu.com.ua/article-31976>.
7. Grzyb M. Jagna Marczałajtis zrezygnowała ze stanowiska przewodniczącej Komitetu Konkursowego Kraków 2022. URL: https://www.rm24.pl/fakty/polska/news-jagna-marczajtis-zrezygnowala-ze-stanowiska-przewodniczace,nld,1408777#crp_state=1.
8. Husabo Fossen C., Ertzaas P. Oslo-ol kan bli to ukers Pampefest: IOC krever gratis sprit på stadion og cocktail-fest med Kongen. URL: www.vg.no/sport/i/nzgo/oslo-ol-kan-bli-to-ukers-pampefest-ioc-krever-gratis-sprit-paa-stadion-og-cocktail-fest-med-kongen.
9. Nie będzie zimowej olimpiady w Krakowie. Kandydatura wycofana po referendum. URL: <https://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1135053,Nie-bedzie-zimowej-olimpiady-w-Krakowie-Kandydatura-wycofana-po-referendum>.
10. Вісім загроз для майбутнього зимових Олімпіад. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42956835>.
11. Mehrheit der Hamburger sagt Nein zu Olympia. URL: www.spiegel.de/sport/sonst/olympia-referendum-hamburg-sagt-nein-a-1065147.html.
12. Swiss-Olympic-Präsident: FIFA-Spitze müsste ausgetauscht werden. URL: <https://www.blick.ch/schweiz/fifa-swiss-olympic-praesident-fifa-spitze-muesste-ausgetauscht-werden-id3811701.html>; Jörg Schild bilanziert elf Jahre als Swiss-Olympic-Präsident. URL: <https://www.zuonline.ch/joerg-schild-bilanziert-elf-jahre-als-swiss-olympic-praesident-362517760369>.
13. Jaberg S. Winterspiele im Wallis: «Ein schlechtes Zeichen in einem schlechten Moment». URL: https://www.swissinfo.ch/ger/wirtschaft/sion-2026-_winterspiele-im-wallis-ein-schlechtes-zeichen-in-einem-schlechten-moment/42880646.
14. Orliński W. Nie przenoście Soczi do Krakowa! czyli wołanie podatnika. URL: http://wyborcza.pl/duzyformat/1,127290,16001055,Nie_przenoscie_Soczi_do_Krakowa_czyli_wołanie_podatnika.html.

15. Krause G. Segen für Wien oder Geldverbrennung? URL: <https://kurier.at/chronik/wien/segen-fuer-wien-oder-geldverbrennung/3.416.784>.
16. Mehrheit der Hamburger sagt Nein zu Olympia. URL: www.spiegel.de/sport/sonst/olympia-referendum-hamburg-sagt-nein-a-1065147.html.
17. Nein zu Olympia 2022 in München Sotschi ist schuld. URL: <https://taz.de/Nein-zu-Olympia-2022-in-Muenchen/!5055233/>.
18. Бутирський З. Заявка на Олімпіаду-2022, але спочатку – референдум. URL: www.dw.com/uk/заявка-на-олімпіаду-2022-але-спочатку-референдум/a-16319255.
19. Češi by v referendu podpořili uspořádaní olympiády. URL: <https://www.novinky.cz/clanek/domaci-cesi-by-v-referendu-podporili-usporadani-olympiady-40174262>.
20. Starostové obcí chtějí referendum o olympiádě. URL: www.novinky.cz/clanek/domaci-starostove-obci-chteji-referendum-o-olympiade-40173943; Petice starostů zřejmě hrám nezabrání. URL: www.lidovky.cz/domov/petice-starostu-zrejme-hram-nezabrani.A080123_000046_In_noviny_sko.
21. Olimpijskie referendum. URL: <https://www.gminapolska.com/olimpijskie-referendum/>.
22. Piłat B. Referendum o igrzyskach w maju. Zapytają też o metro. URL: http://www.krakow.sport.pl/sport-krakow/1,131704,15725907,Referendum_o_igrzyskach_w_maju_Zapytaja_tez_o_metro.html.
23. У Швейцарії проходить референдум щодо податків, громадянства та Олімпіади. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/u-shvejtsariji-prohodit-referendum-shchodo-podatviv-gromadjanstva-ta-olimpiadi-635895.html>.
24. Мешканці Відня на референдумі обрали альтернативні джерела енергії. URL: <http://osp-ua.info/analytics/13621-.html>.
25. Piekara M. Kiedy referendum ws/ igrzysk. URL: www.gosc.pl/doc/1935124.Kiedy-referendum-ws-igrzysk.
26. Land Tirol. Volksbefragung Olympia 2026. Landesergebnis. URL: https://wahlen.tirol.gv.at/volksbefragung_olympia_2026/index.html.
27. Toth Richi. Párttá alakul a Momentum, Fekete-Győr az új elnök. URL: <https://24.hu/kozelet/2017/03/05/partta-alakul-a-momentum-fekete-gyor-az-uj-elnok/>.
28. Рим зняв свою кандидатуру на проведення Олімпійських ігор 2024 року. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28022898.html>.
29. Merkel wirbt für Olympia 2018 in München. URL: <https://www.dosb.de/sonderseiten/news/news-detail/news/merkel-wirbt-fuer-olympia-2018-in-muenchen>; Bundeskanzlerin Angela Merkel: mit Leidenschaft für München 2018 kämpfen. URL: <https://www.dosb.de/sonderseiten/news/news-detail/news/bundeskanzlerin-angela-merkel-mit-leidenschaft-fuer-muenchen-2018-kaempfen>.
30. Ende der Kandidatur-Gespräche. URL: www.olympia.at/main.asp?kat1=87&kat2=538&vid=1&NID=21640&DDate=06072018.
31. Dull Szabolcs, Németh Tamás. Sinen a népszavazás: 266 151 aláírást adott le a Momentum. URL: https://index.hu/belfold/2017/02/17/momentum_leadta_az_alairasokat/ (17.02.2017).
32. Robert W. Ortung, Sufian Zhemukhov. Putin's Olympics. The Sochi Games and the Evolution of Twenty-First Century Russia. 2017. London. Routledge. 150 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315817286>.